

‘Eerlijkheid in je geloof en op school’

Meisjes, islamitische leefregels en voortgezet onderwijs

Er zijn in Nederland geregeld botsingen over het invoeren en accepteren van islamitische leefregels. Zo is de hoofddoek een terugkerend onderwerp van heftige debatten en zelfs nog van verbod. Na de eerst bekende hoofddoekaffaire, in Alphen aan den Rijn in 1985 (Rath e.a., 1996), volgden nog vele andere. Vooral op scholen spelen conflicten over islamitische leefregels. In december 1999 bijvoorbeeld ontstond een affaire over een verzoek om een gebedsruimte op een openbare school, gedurende de ramadan. Deze actie haalde de landelijke pers en de politiek. In het vorig schooljaar veroorzaakte het dragen van een gezichtssluier op het ROC Amsterdam veel commotie. De betrokken meisjes zijn zelfs naar de commissie Gelijke Behandeling gegaan. Conflicten over hoofddoeken en gezichtssluiers betreffen, uiteraard, altijd meisjes. In het conflict over de gebedsruimte ging het ook om (moslim)meisjes. Meisjes spelen eveneens de hoofdrol in een al ongeveer zes jaar durend conflict over het gedwongen eten van niet-ritueel geslacht vlees, op een school voor voortgezet onderwijs, vmbo, in een provincie-stad in het westen van Nederland.

Het betreft een niet-islamitische school.¹ Vooral meisjes blijken betrokken te zijn bij acties om islamitische leefregels te kunnen volgen binnen niet-islamitische instellingen. Voor Nederlanders is dat opmerkelijk; het algemene streven is de openbare ruimte ‘religievrij’ te maken en de islam geldt als een vrouw-

onvriendelijke godsdienst. Hoe komen juist meisjes ertoe zich in de voorhoede te plaatsen in dit proces en hoe hangt dit samen met hun positie in de eigen groep? Ik zal deze vraag uitwerken met behulp van de genoemde casus over het gedwongen eten van niet-ritueel geslacht vlees, op basis van onderzoek uitgevoerd onder de betrokken meisjes vanuit een huiswerkbegeleidingsproject dat zij volgen in een moskee.² Alvorens op de centrale vraag in te gaan zal ik dit huiswerkbegeleidingsproject beschrijven, ga ik in op discussies over cultuur, etniciteit en islam en beschrijf ik het conflict rond het gedwongen eten van niet-ritueel geslacht vlees.

Marokkaanse meisjes en de huiswerkbegeleiding in de moskee

In en rond deze moskee is het vier dagen per week vanaf ongeveer drie uur druk met jongens en meisjes in de tienerleeftijd. Meisjes met en zonder hoofddoek lopen in en uit. Jongens zijn minder in aantal, maar duidelijk aanwezig. Deze jongeren komen naar de moskee voor huiswerkbegeleiding. Dit lijkt heel bijzonder. Tien jaar geleden werden meisjes in de puberteit nog wel eens van school gehaald om hun eerbaarheid te beschermen. In deze moskee echter worden tienermeisjes binnengehaald, gesteund en begeleid bij hun huiswerk en schoolcarrière, geholpen in conflicten met hun ouders en gestimuleerd tot gezamenlijke vrijetijdsbesteding via feesten, dansen en

excursies. Meisjes leren hier om te gaan met vragen over de hoofddoek, met problemen rond maagdelijkheid, met het verschil in omgang tussen mannen en vrouwen thuis en op school. Voor jongens spelen andere problemen. Zij verlaten de school vaak voortijdig zonder diploma. Jongens worden geholpen met hun huiswerk, aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor hun schoolwerk, hun familie, hun vrijetijdsbesteding en krijgen sportactiviteiten aangeboden.

Dit huiswerkbegeleidingsprogramma is opgezet als hulpverleningsproject voor kwetsbare jongeren. Inmiddels is het zo succesvol dat het in de afgelopen tien jaar uitgroeide van enkele middelbare scholieren tot ongeveer 130 deelnemers tussen elf en twintig jaar, inclusief kinderen uit groep acht van de basisschool. Deze begeleiding is niet alleen toegankelijk voor Marokkaanse jongeren, ook enkele Turkse, Irakese, Molukse en Nederlandse jongeren komen hier. Wel worden islamitische regels in acht genomen. Meisjes en jongens werken gescheiden, in ruimten die zijn voorzien van tafels, stoelen, pc, boeken en andere faciliteiten.

'Ik zit op huiswerkbegeleiding. Daar kan ik mezelf zijn,' is een veel gehoorde opmerking van de meisjes. Dominicus-Groot (2000) beschrijft hoe zij zich thuis voelen in de moskee en op de huiswerkbegeleiding. Zo hanteren ze een tegenstelling tussen 'binnen' en 'buiten': de huiswerkbegeleiding is 'binnen', en 'buiten' is waar ze vragen krijgen over islamitische gedragsregels.³ Die gedragsregels spelen op verschillend terrein, bijvoorbeeld rond de noties *rein* en *onrein*. De begrippen *haram* (verboden) en *halal* (toegestaan) zijn sleutelbegrippen. Contact met bloed en lichaamsvocht, met onrein voedsel zoals varkensvlees en niet-ritueel geslacht vlees, of met onreine dranken zoals alcohol, brengt mensen in staat van onreinheid. In onreine staat is het verboden aan rituele verplichtingen te voldoen zoals bidden of de koran aanraken. Daarnaast bestaan er ook regels voor de omgang tussen

man en vrouw, de verhouding ouders en kinderen, lichamelijke ontwikkeling en seksualiteit. 'Buiten' zijn deze regels niet bekend, of worden de meisjes soms gedwongen ze te overtreden. 'Binnen', in een islamitische omgeving, zijn die regels niet altijd eenduidig en staan ze soms ter discussie. De omgang met de regels is 'buiten' anders dan 'binnen'. 'Buiten' ervaren de meisjes vaak onbegrip, soms vijandigheid en een sterke drang tot conformeren aan wat in Nederland voor gangbaar wordt gehouden en tot afstand nemen van de islamitische regels. 'Binnen' zijn de discussies erop gericht om tot duidelijkheid en overeenstemming te komen, over hoe je moet handelen als moslima in een niet-islamitische omgeving. Met andere woorden: hoe ga je om met die islamitische gedragsregels wanneer de situatie het naleven niet toelaat en wanneer je gedwongen wordt tot overtreden?

De moslimjongeren die de huiswerkbegeleiding in de moskee bezoeken, maken als het ware dagelijks de overstap tussen wat ze zelf noemen 'binnen' en 'buiten'. Voor meisjes heeft dat voortdurend overstappen meer consequenties dan voor jongens; wanneer meisjes zich aan de islamitische leefregels houden, maken zij dat zichtbaar door hun kleding, met name door een hoofddoek te dragen. Door het gedwongen eten van niet-ritueel geslacht vlees aan te kaarten, hebben zij zich op school ook nadrukkelijk zichtbaar gemaakt als moslima. Zelf typeren deze meisjes hun situatie wel als 'wij zitten tussen twee culturen'.

Jongeren tussen twee culturen

Niet alleen door allochtone jongeren zelf, ook in de hulpverlening wordt wel gesteld dat ze 'tussen twee culturen zitten'. Meestal wordt daarmee bedoeld dat in de Nederlandse samenleving andere waarden centraal staan dan in de Marokkaanse gemeenschap. In Nederland gaat het om autonomie, zelfstandigheid, individualiteit. Voor Marokkanen daarentegen gaat het om eer en schande, de familie en groepsgebondenheid. Verkeren Marokkaan-

se jongeren dan in een niemandsland, tussen de Nederlandse samenleving en de Marokkaanse gemeenschap? En blijven die steeds zo tegenover elkaar staan? Pels (1998, p. 203) laat zien hoe de opvoedingsdoelen in Marokkaanse gezinnen veranderen en dat noties als sociale autonomie (eerlijkheid, openheid, verantwoordelijkheid voor zichzelf en anderen) accent krijgen. Dergelijke verschuivingen maken duidelijk dat er acculturatie plaatsvindt.

Niet alleen gezien deze acculturatie, ook vanuit antropologisch perspectief en een wetenschappelijke omschrijving van het begrip *cultuur* is de typering 'tussen twee culturen' moeizaam. Cultuur als inherent aan het menselijk bestaan kan getypeerd worden als een voortdurend proces van betekenis geven. De omschrijving 'tussen twee culturen' suggereert een statische invulling van het begrip cultuur en lijkt uit te gaan van culturen als afgebakende gehelen. Een dergelijke typering suggereert het bestaan van een cultureel vacuüm, een soort niemandsland, en daar is geen sprake van. Allochtone jongeren zijn geen uitzondering; ook voor hen is cultuur een voortdurend proces van betekenis geven. Ook hun handelen wordt geleid door interpretatiekaders en gedragsinstructies. Er is wel een verschil met autochtone jongeren. Voor allochtone jongeren geldt eerder dat hun handelen is georiënteerd op verschillende culturele systemen tegelijk. 'Ze leven dus niet tussen twee culturen, maar hebben deel aan twee culturen.' (Tennekes, 1990, p. 158). Overigens is dit niet zo bijzonder in een pluralistische samenleving. Het bijzondere voor allochtone jongeren is dat de culturen waar ze deel aan hebben, niet alleen verschillend zijn, maar in bepaalde opzichten tegengesteld. Maar ook tegenstellingen tussen interpretatiekaders zijn niet uitzonderlijk. Baumann (1996) laat zien dat jongeren verschillende interpretatiekaders kunnen gebruiken met betrekking tot hun etnische positie en Back (1996) geeft aan dat zij binnen verschillende kaders tegengestelde posities in kunnen nemen. Opmerkelijk is evenwel dat die

tegenstellingen niet vastliggen en verschillend accent kunnen krijgen. Zo stelt Eriksen dat de etnische positie 'over-' en 'onder-'gecommuniceerd kan worden: '[...] ethnicity was deliberately "shown off". In other polyethnic situations ethnicity may rather be undercommunicated, which means that the actors try to play it down and not to make it an important aspect of a situation.' (Eriksen, 1993, p. 21). Vanuit deze gedachtegang kijkend naar de centrale vraag van dit artikel gaat het erom dat islam 'over-'gecommuniceerd wordt en dat speciaal meisjes daartoe overgaan. Maar Eriksen spreekt over de etnische positie. Hoe ligt dan de verhouding tussen etnische positie en islam?

Etniciteit en islam

Marokkanen in Nederland worden in sociaal-wetenschappelijke literatuur en in beleidskringen getypeerd als etnische groep. Etnische identiteit is hier geen psychologisch concept. Het gaat om een sociale of groepsidentiteit, een culturele constructie waarmee een groep aangeeft hoe deze zichzelf ziet en hoe anderen deze zien. Het gaat om deze wisselwerking, om identificatie en geprojecteerde identiteit. Daardoor is etnische identiteit een dynamisch concept dat voortdurend opnieuw geformuleerd en geconstrueerd wordt in relatie met anderen.

Tegelijkertijd, binnen dit voortgaande proces, proberen mensen een identiteit voor zichzelf te vinden of, anders gezegd, een gevoel van continuïteit te zoeken. Volgens Roosens (1998) is dit zoeken naar continuïteit in verband met etnische identiteit vooral gericht op het zoeken naar oorsprong en dezelfde culturele traditie. Voor migranten is het gevoel voor of bewustzijn van continuïteit met het verleden problematisch; identificatie met het verleden, met de oorsprong, betekent het trekken van grenzen. Maar ook het bewustzijn van continuïteit met de toekomst speelt hier. Daarom proberen ouders hun kinderen als Marokkanen te laten opgroeien. Dit betekent niet alleen het trekken van grenzen (wij-zij) maar ook het

vasthouden daaraan. Voor Marokkaanse ouders zijn deze grenzen sterk rond de keuze van partners voor hun kinderen, speciaal voor hun dochters. Vrouwen en meisjes markeren de grenzen van de etnische groep. Verschillen tussen Nederlanders en Marokkanen worden meestal aangeduid met verwijzing naar verschillen in man-vrouwverhouding en verschillen in vrijheid en bewegingsruimte voor meisjes en vrouwen. Vrouwelijke seksualiteit maakt ook letterlijk de grens uit. Het is mannen wel, maar vrouwen niet toegestaan een niet-moslimpartner te huwen. Dit argument overstijgt de etnische grens en verwijst naar de religie.

Verschillende sociale wetenschappers constateren dat de islam sinds eind jaren tachtig belangrijker is geworden voor Marokkaanse migranten in Nederland. Deze verschuiving wordt in verband gebracht met het minderhedenbeleid en met de gezinshereniging. De eerste generatie kreeg weer verantwoordelijkheid voor echtgenote en kinderen en daaraan gepaard ging een bezinning op het eigen culturele erfgoed. Kemper (1996) maakt duidelijk dat de eerste generatie Marokkaanse migrantenarbeiders zichzelf profileert als Marokkaan met behulp van religieuze identiteit. Religie in het algemeen en islam in het bijzonder ziet Kemper als een superieure *ethnic marker*. Maar is religie, in dit geval islam, hetzelfde als etniciteit?

De islam is voor moslims de laatste geopenbaarde religie. Moslims behoren tot de *ummah*, de gemeenschap van gelovigen. Deze familie-metafoor – moslims over de hele wereld als *ummah* – transcendeert lokale, politieke, etnische en sociale verschillen (onder Marokkanen die tussen Berbers en Arabieren, tussen mensen uit de stad en van het platteland), biedt moslims een geschiedenis en een plaats in het heden onder de grote wereldreligies, met een bovennatuurlijke legitimering. Anders dan een nationale of etnische identiteit biedt de islam daarom een wat Verkuyten (1999) noemt etniciteitsverstijgende zelfdefinitie: 'Van Marokkanen willen zij tot moslims worden'. Juist het religieuze karakter maakt dat moslims deze

ALS ZE SLAGEN, HANGEN ZE HUN TASSEN IN DE MINARET.

interpretatiekaders vooral *essentialistisch* kunnen opvatten. De islam vormt daarmee voor moslims een stabiele en emotionele grondtoon waaraan een gevoel van continuïteit gekoppeld kan worden. Daarmee stuiten we op een paradox: juist dat zoeken naar een gevoel van continuïteit en de expressie daarvan in religieuze termen roepen allerlei tegenreacties op. Nederlanders zien manifestaties van islam als uiting van segregatie, isolement en etnisch bewustzijn, terwijl de betrokken moslims daarmee zelf juist beogen, als groep met een wereldreligie, deel uit te maken van de Nederlandse samenleving. Daarom roepen

tegenstellingen in het dagelijks leven rond de islam allerlei conflicten op, vooral wanneer jongeren gedragskeuzes moeten maken.

De negatieve waardering die veel moslim-jongeren in de Nederlandse samenleving tegenkomen, is terug te vinden in wetenschappelijke studies naar etnische hiërarchieën. Turken en Marokkanen staan onderaan op de etnische ladder, onder Zuid-Europeanen zoals Spanjaarden en Italianen, Molukkers, Surinamers en Antillianen (Hagendoorn, 1995; Roosens, 1998). Wanneer jongeren stellen 'tussen twee culturen te zitten', dan gaat het niet zozeer om een tekort aan interpretatiekaders, maar eerder om een teveel daaraan, de onmogelijkheid ze te combineren en de negatieve waardering die ze als problematisch ervaren wanneer ze proberen tegenstellingen te overbruggen. Als we de uitdrukking 'tussen twee culturen' zoals de jongeren die gebruiken, willen begrijpen, dan moeten we het zoeken in de emotionele belasting die zij ervaren bij het zoeken naar een plek in de samenleving. Vanuit de centrale vraag gaat het erom waarom juist meisjes actief worden om meer ruimte te verwerven voor islamitische leefregels. Is 'over'-communicatie van islam een handelingsstrategie om emotionele belasting tegen te gaan door, in termen van de jongeren, de overstap tussen 'binnen' en 'buiten' te vergemakkelijken? Proberen ze als het ware meer 'binnen' in het 'buiten' te brengen? Proberen meisjes het 'binnen' te vergroten? Anders gesteld: worden daardoor de grenzen van de groep verruimd, niet alleen figuurlijk maar ook letterlijk? Voordat die vraag aan de orde komt, zal ik eerst kort de casus beschrijven rond het conflict over het gedwongen eten van niet-ritueel geslacht vlees.

Gedwongen eten van niet-ritueel geslacht vlees

Voor het vak verzorging op een protestants-christelijke school in een provinciestad staat ook het koken en bereiden van een maaltijd op het programma. Bij die maaltijd hoort een

vleesgerecht. Na afloop eten de leerlingen de zelfbereide maaltijd op. De school verstrekt de producten, ook het vlees. Marokkaanse leerlingen van de richting verzorging voelen zich daardoor gedwongen niet-ritueel geslacht vlees te eten.

Al ongeveer zes jaar geleden is dit probleem aangekaart door meisjes bij de begeleiders van de huiswerkbegeleiding van de moskee. Er is toen met de meisjes gesproken en nagedacht over een oplossing. Het moskeebestuur is gaan praten met de schooldirectie en heeft voorgesteld om de moskee het vlees te laten verzorgen. Dit voorstel werd door de schooldirectie van de hand gewezen om hygiënische, organisatorische en financiële redenen. Er werd gesteld dat de meisjes het vlees niet hoefden te eten, maar wel moesten proeven. Het moskeebestuur schreef vervolgens een brief aan de toenmalige staatssecretaris, Netelenbos, die in haar antwoord geen keuze maakte. Dit conflict heeft de lokale pers gehaald.

In de praktijk van alledag liep het conflict niet altijd hoog op, omdat veel verzorgingsdocenten niet controleerden, of geen problemen maakten wanneer moslimmeisjes het door hen bereide vlees door Nederlandse meisjes lieten proeven. Vorig jaar besloot het schoolbestuur echter dat docenten zich duidelijk aan de richtlijnen dienden te houden. De meisjes die op dat moment de opleiding verzorging volgden, vertelden dit tijdens de huiswerkbegeleiding, zodat het probleem weer bij het moskeebestuur terechtkwam. Een vertegenwoordiger van de Raad van Kerken probeerde te bemiddelen, zonder succes. De school blijft bij de eis dat de leerlingen zelf het vlees dienen te proeven. Beoordeling door medeleerlingen is volgens de school niet voldoende. De school is bovendien van mening dat het beroep op de islam te ver gaat en niet geloofwaardig is. In deze school zijn hoofddoeken toegestaan en niemand wordt gedwongen varkensvlees te eten. Met de meisjes die zes jaar geleden het eten van niet-ritueel geslacht vlees ter discussie stelden, was nog wel over de islam te pra-

ten. Die waren duidelijk moslima; ze kwamen uit religieuze gezinnen, droegen een hoofddoek en hielden zich steeds goed aan de lessen. De meisjes die vorig jaar problemen maakten, komen volgens de school uit problematische gezinnen, dragen geen hoofddoek en weten zich niet altijd goed te gedragen. De school beroept zich nu op de eigen protestants-christelijke identiteit. Daar-door wordt de tegenstelling verscherpt. Het probleem wordt ook extra urgent omdat er geen andere vmbo-opleiding met de richting verzorging in deze stad wordt aangeboden.

Er is sprake van twee groepen meisjes. De argumenten van de meisjes die zes jaar geleden tegen dit gebod protesteerden, werden door de school wel serieus genomen, al werden ze niet gehonoreerd. Dat geldt niet voor de tweede groep meisjes. Zij hebben op school een slechte naam. Ook bij de huiswerkbegeleiding gelden zij niet als serieuze moslima's. Anderzijds zetten de ouders en de moskee ook de tweede keer hun protest door. Er wordt zelfs bemiddeling ingeroepen. Kennelijk stijgt het belang van de moskee uit boven dat van de meisjes, ook boven dat van de meisjes die het probleem de tweede keer aankaarten. Waarom beroepen zij zich zo nadrukkelijk op de islam, terwijl juist deze laatste meisjes zich allesbehalve als moslima's gedragen? Ze zouden het gebod ook kunnen ontduiken. Ze kunnen het vlees verstoppen en weggooien, of een klein stukje in hun mond doen en dat later uitspugen. Waarom betrekken de meisjes hun ouders, de moskee en de huiswerkbegeleiding weer bij dit conflict? We kijken hiervoor naar het onderzoek dat is verricht onder de meisjes die het huiswerkbegeleidingsproject in de moskee bezoeken (zie noot 2).

Marokkaanse meisjes, hun geloof en hun studie

Marokkaanse meisjes die de huiswerkbegeleiding bezoeken, kunnen we heel verschillend typeren. Teunissen (1997) onderscheidt (in navolging van De Waal, 1989) zogenaamde

educatieve meisjes en *recreatieve* meisjes. De educatieve meisjes zijn gericht op scholing, huiswerk maken en blijven in gedrag heel dicht bij hun ouders. De zogenaamde recreatieve meisjes gaan veel meer tegen de wensen van hun ouders in en proberen plezier te maken, ook met jongens. Hun focus is niet gericht op school, maar op een gezellige omgeving met jongens.

De educatieve meisjes zijn gericht op hun studie om vooruit te komen en ze zeggen geïnspireerd te worden door hun geloof. Met deze opmerkingen sluiten de meisjes aan bij de gedachte dat het zich ontwikkelen een centrale notie is binnen de islam. Studeren wordt hoog gewaardeerd binnen de islam. Een goed mens wordt als verstandig gezien met veel *aqel*, wijsheid/verstand/beheersing. De weg naar *aqel* gaat onder andere via studeren/leren. De meisjes ontleen dus aan de islam een legitimering voor hun oriëntatie op school. Zij ervaren hun geloof ook als een ondersteuning om hard te werken en goed hun best te doen. Door hun inzet voor school en hun goede prestaties laten deze meisjes hun verantwoordelijkheid zien. Deze meisjes genieten het vertrouwen van hun ouders en krijgen veel bewegingsvrijheid. Gerichtheid op educatie verruimt dus de speelruimte voor meisjes. Voor de recreatieve meisjes ligt de situatie anders. Zij weigeren zich aan te passen en zetten zich niet in voor hun schoolwerk. Ouders hebben vaak weinig vertrouwen in deze meisjes en tonen de neiging de bewegingsvrijheid van hun dochters te beperken, wat vaak leidt tot gezinsproblemen.

Teunissen maakt nog een andere onderscheiding naar type meisje dat de huiswerkbegeleiding bezoekt op basis van haar houding ten aanzien van het geloof. Daarbij onderscheidt ze 'gelovige' meisjes, 'eigen geloof'-meisjes en 'afwijzende' meisjes.⁴ De 'gelovige' meisjes dragen een hoofddoek en zien hun geloof als richtinggevend. Zij proberen zich te houden aan de regels die de islam stelt. Ze lezen de koran en volgen Arabische les in de

moskee. Deze 'gelovige' meisjes zijn sterk gericht op onderwijs en presteren in de Nederlandse samenleving. Islam is als het ware de centrale noemer waaraan de meisjes hun identiteit ontleen en waarmee ze hun weg zoeken in de Nederlandse samenleving. De thuisbasis blijft de Marokkaanse gemeenschap. De islam biedt de mogelijkheid de traditionele vrouwenrol te overstijgen, zich te voegen in de Nederlandse samenleving en daarin zo hoog mogelijk te presteren in onderwijs en beroep. Zij krijgen daarvoor veel ruimte en vrijheid van hun ouders. De ouders vertrouwen hen. Het zal duidelijk zijn dat van de twee indelingen die Teunissen onderscheidt, de educatieve meisjes en de 'gelovige' meisjes samenvallen.

De 'eigen geloof'-meisjes stellen dat ze niet alle regels van de islam kunnen naleven. Zij geven meer accent aan het gevoelsmatige aspect van hun geloof, *geloven met je hart* (Dominicus-Groot, 2001). Zij zijn nog zoekend en flexibel in hun interpretaties van hun geloof. Deze meisjes worden door de ouders wel vertrouwd en kennen ook een redelijke bewegingsvrijheid, maar stellen hun opleiding minder centraal dan de 'gelovige' meisjes. In deze groep verkeren, in termen van Teunissen, educatieve en recreatieve meisjes, met dien verstande dat de laatste zich beperken tot de grenzen die hun ouders stellen.

De 'afwijzende' meisjes kennen veel problemen met hun ouders. Naar de maatstaven van hun ouders zijn ze veel te vrij en dat wordt getypeerd als 'te Nederlands'. Deze groep bestaat vooral uit recreatieve meisjes die proberen uit te gaan en proberen contacten met jongens te leggen. Daardoor roepen zij bezorgdheid op, zaaien twijfel over hun gedrag en hebben een slechte reputatie. Vanuit de Marokkaanse opvattingen lopen deze 'afwijzende' meisjes het risico de eer van de familie te beschamen. Soms doen ze dat ook daadwerkelijk.

De meisjes van toen, zes jaar geleden

Wanneer we kijken naar de meisjes die zes jaar geleden het probleem van het eten van niet-ritueel geslacht vlees hebben aangekaart, dan is duidelijk dat ze getypeerd kunnen worden als 'gelovige' en educatieve meisjes. Ze zien zichzelf als moslima, dragen een hoofddoek, houden zich aan de gebedsplicht, hebben de school met goede resultaten verlaten en volgen nu een mbo-opleiding. Ze zijn zelfstandig, hebben veel bewegingsruimte en proberen een opleiding te volgen om een plek te verwerven in de Nederlandse samenleving. Zij hebben geprobeerd de tegenstelling tussen 'binnen' en 'buiten', tussen wat de islam vraagt en wat de school gebiedt, te verkleinen door hun actie. Daarmee hebben ze veel waardering geoogst in de ogen van ouders en andere moslims. Ze hebben het moskeebestuur achter zich gekregen. Dit verhaal wordt nog steeds doorverteld en roept ook nu nog alom waardering op, ook onder de meisjes die nu de huiswerkbegeleiding bezoeken. Het is hen niet gelukt het proeven door de school afgeschaft te krijgen, maar ze zijn door de school wel als geloofwaardig gezien en serieus genomen. Wat is het effect van deze actie op hun geloof en het moslima-zijn?

Uit het eerder genoemde onderzoek van Dominicus-Groot onder de meisjes van de huiswerkbegeleiding komt naar voren dat de islam voor deze meisjes heel 'vanzelfsprekend' leeft. Tennekes (1999, p. 123) geeft aan dat in een geseculariseerde samenleving geloofsbeleving haar vanzelfsprekendheid gaat verliezen. Voor de meisjes die als 'gelovige' en 'eigen geloof'-meisjes zijn te typeren, is dit verlies niet te merken; de islam is voor hen nog steeds vanzelfsprekend. Dit betekent niet dat ze de seculiere Nederlandse samenleving niet ervaren. Zoals gesteld ervaren de meisjes de afwijzende druk vanuit de Nederlandse samenleving en raken daar ook onzeker door. Deze druk maakt deze meisjes niet minder gelovig en het geloof niet minder vanzelfsprekend. Wel geeft het de

meisjes het gevoel dat ze zich het geloof zelf eigen moeten maken. Juist de gelovige meisjes blijken volgens Dominicus-Groot heel sterk op zoek te gaan naar informatie over het geloof en hun ouders veel vragen te stellen. Daarnaast spelen vriendinnen en nichtjes een belangrijke rol als voorbeeldfiguren en om vragen mee te bespreken. Dominicus-Groot komt tot de conclusie dat 'gelovige' meisjes in hun omgeving zelf een actieve rol spelen om hun geloof te ontwikkelen. Ze voelen ook wel sociale druk om in het geloof mee te gaan. Tegelijkertijd blijkt dat zij die sociale druk ook zelf zoeken en dat ze zelf de keuze maken zich aan de voorschriften te houden. De meeste 'gelovige' meisjes zeggen die keuze gemaakt te hebben toen ze actief aan de ramadan mee zijn gaan doen.

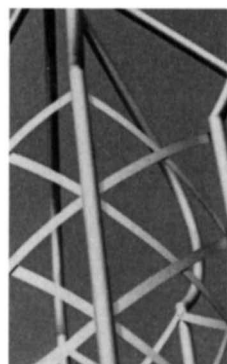
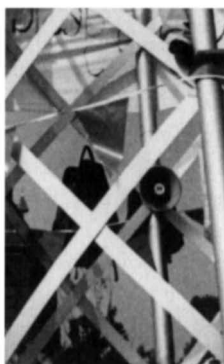
De zogenaamde 'eigen geloof'-meisjes dragen minder vaak een hoofddoek dan de 'gelovige' meisjes. Zij stellen er nog niet aan toe te zijn. Een aantal verwacht dat ze dat zullen gaan doen wanneer ze gaan trouwen, wanneer ze als volwassen gezien kunnen worden. Volwassenheid en de hoofddoek aannemen verbinden zij sterk met elkaar. Het dragen van de hoofddoek vraagt verantwoordelijkheid en net gedrag. Meisjes geven aan dat ouders hen meer vertrouwen wanneer ze de hoofddoek gaan dragen. Opmerkelijk is dat ouders hun dochters soms afremmen en hen vragen nog te wachten met de hoofddoek. Ze stellen dat meisjes beter kunnen wachten tot ze sterker in hun schoenen staan en meer volwassen zijn. Ouders proberen hun dochters te beschermen

tegen de grote emotionele belasting in het overstappen van 'binnen' naar 'buiten'. Tegelijkertijd waarderen ouders deze opstelling wel van hun dochters.

Dergelijke argumenten (bescherming tegen emotionele belasting) worden ook gehoord rond het gedwongen eten van niet-ritueel geslacht vlees. De islam zegt 'nood breekt wet'; als het niet anders kan, ben je niet verantwoordelijk. Het gaat binnen de islam om de intentie. De intentie van de meisjes is goed, dus het gedwongen proeven wordt hen niet aangerekend. Waarom brengen ze het conflict dan toch naar buiten, waarom zoeken ze geen pragmatische oplossing? Met andere woorden: waarom beperken ze zich niet tot wat Eriksen 'onder'-communicatie van hun religieuze identiteit noemt en gaan ze juist over tot 'over'-communicatie? Wat zeggen de meisjes daar zelf over?

Eerlijkheid

Hét argument dat de meisjes naar voren brengen om te protesteren tegen het proeven van niet-ritueel geslacht vlees is: eerlijkheid. Eerlijkheid is een notie die centraal staat binnen de islam. De islam vraagt eerlijkheid en oprechtheid in de omgang met het geloof. Uiterlijk het geloof uitdragen, bijvoorbeeld door de hoofddoek te dragen of je te beroepen op je geloof bij het weigeren van niet-ritueel geslacht vlees, heeft alleen waarde voor Allah wanneer je dat echt meent, wanneer je daar eerlijk in bent: 'Geloven doe je met je hart.';

'Het is mijn hart: ik wil een goede moslima zijn.'; 'Eerlijkheid in je geloof staat boven alles.' (Dominicus-Groot, 2001). Het gaat in de islam uiteindelijk om de intentie en dat impliceert eerlijkheid en oprechtheid. Binnen gezinnen krijgen noties als sociale autonomie (waar in eerlijkheid centraal staat) eveneens accent.

Ook op Nederlandse scholen is eerlijkheid hét sturende concept om gedrag van jongeren te reguleren. Als jongeren zich misdragen, wordt hen gevraagd het open en eerlijk te vertellen en toe te geven. Vaak kunnen ze daarmee straf voorkomen. Het is een maatschappelijk vereiste om eerlijk te zijn. Jongeren hoeven het niet met elkaar eens te zijn, verschil in opvattingen moet gerespecteerd worden. Ze moeten er echter wel eerlijk en open voor uitkomen en anderen niet bedonderen. Met andere woorden: mensen hoeven elkaar niet te vinden in hun verschillende visies, wel in eerlijkheid daarover.

Hetzelfde begrip 'eerlijk' heeft dus verschillende betekenissen in wat de meisjes 'binnen' en 'buiten' noemen. Eerlijk betekent 'binnen': 'oprecht zijn'. 'Het gaat om je geloof. Als dat eerlijk en oprecht is dan is het in orde, ook als je er niet voor uit kunt komen.' Eerlijk betekent 'buiten': 'uitkomen voor wat je vindt.' Vanuit deze verschillen kijkend naar het aanpakken van het gedwongen eten van *haram* vlees wordt duidelijk waarom de meisjes weigeren om een praktische oplossing te zoeken, waarom ze zich op school niet aanpassen door bijvoorbeeld het vlees in hun mond te doen en later uit te spugen. Ze zijn eerlijk in hun geloof en komen er eerlijk voor uit, precies wat er zowel 'binnen' als 'buiten' van hen wordt gevraagd. Ze proberen zich te houden aan de codes die gelden in de verschillende sferen waarin ze zich bewegen, en ze zoeken daarin naar overeenkomsten om 'binnen' en 'buiten' tot elkaar te brengen. Met eerlijkheid als uitgangspunt is er slechts één handelingsstrategie mogelijk om de verschillen tussen 'binnen' en 'buiten' te overwinnen: meer ruimte vragen voor de islamitische leefregel ritueel geslacht

vlees te eten. Deze meisjes stellen zich actief op. Zij zoeken de sociale druk om in het geloof mee te gaan en zoeken die ook 'buiten' op. Door de tegenwerking voelen ze zich 'beproefd' en daardoor gesterkt in hun geloof. Tegelijkertijd levert dit waardering en vertrouwen op in de eigen gemeenschap en wordt hun positie versterkt. Dit geeft meer bewegingsruimte; de grenzen worden verlegd.

De meisjes van nu, een jaar geleden

De meisjes die de tweede keer de discussie rond het vlees hebben aangekaart, zijn niet zo makkelijk onder te brengen in de indeling van Teunissen. Zij dragen geen hoofddoek, hun schoolresultaten zijn matig, hun gedrag roept veel commentaar op, zowel op school als op de huiswerkbegleiding. Ze gedragen zich lang niet altijd zoals van een echte moslima wordt verwacht. Ze stellen ook zelf dat ze daar nog niet aan toe zijn. Het zijn eerder 'eigen geloof'- of recreatieve meisjes. Voor de eerste groep meisjes, van zes jaar geleden, was het beroep op de islam voor de school geloofwaardig; maar het werd als niet uitvoerbaar gekwalificeerd. Voor de tweede groep meisjes gaat het beroep op islam voor de school te ver en wordt het niet als geloofwaardig gezien. De school stelt dat er voor deze meisjes geen tegenstelling bestaat tussen wat de islam vraagt en wat de school eist. De islam vereist immers serieus gedrag en goed leren op school en daarin schieten deze meisjes tekort. Ook het begrip eerlijkheid, centraal in het discours van de meisjes van toen, gebruiken deze meisjes niet.

De richting verzorging is een lage opleiding binnen het voortgezet onderwijs. De meisjes weten dat er weinig waardering voor bestaat. Er zijn niet veel jongens die deze richting op dat niveau doen. De enkelen die dat doen, gaan niet mee in dit conflict. Zij willen niet opvallen als jongen in een opleidingstraject dat vooral met meisjes wordt geassocieerd; ze willen niet het risico lopen als watje of mietje gezien te worden. De meisjes die de tweede keer het probleem hebben aangekaart,

hebben volgens de school moeite met nuanceren en abstraheren. Zelf geven ze aan dat een afgewogen en doordachte omgang met de voorschriften van de islam erg moeilijk voor hen is. Binnen de groep meisjes die de huiswerkbegeleiding bezoeken, gelden ze ook als problematisch, vanwege hun afkomst uit zwak-sociale gezinnen, die niet bekend staan als goede moslimfamilies. Wat brengt hen er dan toe zich op dit punt te profileren?

Evenals de meisjes van toen zoeken de meisjes van nu de confrontatie met 'buiten'. Door de verhalen over de gebeurtenissen van zes jaar geleden en de waardering die de meisjes van toen daarvoor nog steeds genieten, hebben ze een scenario ter beschikking gekregen. Door het opnieuw aankaarten van het gedwongen proeven, scharen ze zich als het ware in het gezelschap van de meiden van toen, de meisjes met een geschiedenis en positieve reputatie. Daarmee creëren ze een plek voor zichzelf onder de meisjes van de huiswerkbegeleiding. Hun reputatie staat ter discussie, maar wordt door hun actie hersteld. Ook zij krijgen waardering van ouders en het moskeebestuur; ze horen erbij.

Ook de tweede keer lukt het niet het gedwongen proeven ongedaan te maken. Door de opstelling van de school wordt het conflict verhard en binnen de tegenstelling van religieuze identiteiten geplaatst. Wel is duidelijk dat ook voor de tweede groep meisjes de ruimte 'binnen' groter wordt; ze scoren door zich in te zetten voor de islam en dit geeft vertrouwen en herstel van hun reputatie.

Conclusie

Het bovenbeschreven conflict rond het gedwongen eten van niet-ritueel geslacht vlees op een vmbo-school lijkt op het eerste gezicht een eenvoudige botsing rond een concreet verschil in religieuze opvattingen in een multiculturele samenleving. De argumenten en achterliggende overwegingen van de school zijn hier niet aan de orde. Wel is duidelijk dat het beroep op de islam niet altijd even serieus

wordt genomen. Zes jaar geleden werden vooral pragmatische argumenten aangevoerd. In het tweede conflict wordt de toon principiëler. De school ziet zich als voldoende 'islamvriendelijk' en van de betrokken meisjes kan niet gezegd worden dat zij zich als moslima gedragen. Het moskeebestuur ziet het tekort aan inzet onder deze laatste meisjes ook, maar gaat mee in het conflict vanuit het beroep op de islam. Door zich te beroepen op het gedrag van de meisjes velt de school ook een oordeel over de islam, wat voor de moskee moeilijk te accepteren is. De Nederlandse school trekt eveneens haar grenzen door de eigen protestants-christelijke identiteit als argument naar voren te brengen. Het conflict wordt niet opgelost, de verhalen en de verontwaardiging erover blijven bestaan.

De meisjes die het conflict met de school aangaan, stellen het gedwongen eten van niet-ritueel geslacht vlees niet als individu ter discussie, maar als lid van de islamitische gemeenschap. Marokkaanse meisjes volgen tegenwoordig zonder problemen voortgezet onderwijs. De moskee waar zij voor huiswerkbegeleiding komen, probeert een schoolcarrière aan te moedigen. Dit schoolgaan vraagt het steeds verder verleggen van de eigen grenzen in de Nederlandse samenleving, zeker voor meisjes. In dat grensverleggend bezig zijn proberen ze het 'binnen' naar 'buiten' te brengen, vanuit het concept dat zowel 'binnen' als 'buiten' richtinggevend is: eerlijkheid. Een op het eerste gezicht individuele actie van enkele meisjes krijgt daardoor een groepsbelang en stijgt uit boven het concrete gedrag van deze individuen, of ze zich nu wel of niet als moslima gedragen.

Analyse van dit conflict vanuit een model waarin de Marokkaanse en Nederlandse cultuur tegenover elkaar worden gezet, biedt geen verduidelijking. Ook niet-moslimjongeren verkeren in meer (sub)culturen en gebruiken meerdere en tegengestelde referentiekaders. De uitdrukking 'tussen twee culturen' zoals jongeren die zelf gebruiken, moet eerder in verband gebracht worden met de emotionele

belasting en het zich ongewenst voelen. Denkend vanuit etnische verhoudingen en grenzen kan de ontwikkeling van islam ook onder jongeren begrepen worden. Vooral meisjes nemen het voortouw in het proces om ruimte te verwerven om zich aan islamitische regels te kunnen houden. Vrouwen en meisjes markeren de grenzen van de groep. Het is ook via hen dat de grenzen verlegd kunnen worden. Door het verleggen van grenzen versterken zij hun positie als moslima in de Marokkaanse gemeenschap en verbeteren hun reputatie.

Noten

1. In Nederland zijn inmiddels 33 islamitische lagere scholen, twee islamitische universiteiten en twee islamitische middelbare scholen.
2. Het gaat hier om antropologisch onderzoek door studenten en mijzelf uitgevoerd onder de 130 meisjes en jongens die deze huiswerkbegeleiding bezoeken in een moskee in een provincie-stad in het westen van Nederland, en hun ouders. In dit onderzoek werken de studenten als vrijwilligers bij de huiswerkbegeleiding om participierend te observeren. Daarnaast houden ze diepte-interviews, groepsinterviews en verzamelen cases. Er zijn sinds 1995 dertien doctoraalscripties over dit project geschreven. Twee scripties zijn in een eindstadium. Over zeven scripties zijn vijf rapporten geschreven en uitgegeven door de wetenschapswinkel van de Vrije Universiteit. Over een jaar worden een dissertatie en nog twee scripties verwacht. Dit artikel is gebaseerd op deze publicaties en op nog niet eerder gepubliceerd materiaal.
3. De tegenstelling 'buiten' versus 'binnen' is in de jaren zestig en zeventig ook veel gebruikt in antropologische literatuur over de positie van vrouwen in Noord-Afrika. 'Buiten' is dan buitenshuis, het domein van de mannen. 'Binnen' is binnenshuis, het domein van de vrouwen. Binnen en buiten hebben in deze laatste opvatting zowel een geografische als een genderbetekenis. De tegenstelling openbaar-privé zoals die binnen vrouwenstudies wel gebruikt wordt, is hier niet

verhelderend. Wanneer de meisjes in de moskee over 'binnen' spreken, sluiten ze mannelijke moslims in en Nederlandse niet-moslims uit. In Marokko is de moskee buiten, terwijl die voor deze Marokkaanse meisjes als binnen geldt. Deze tegenstelling wordt hier dus geografisch en religieus ingevuld.

4. Van de ongeveer tachtig meisjes die de huiswerkbegeleiding bezochten, heeft Teunissen (1997: 36) er 24 diepgaand geïnterviewd. Van die 24 rekent ze vier meisjes tot 'gelovige' meisjes, zestien tot 'eigen geloof'-meisjes en vier tot 'afwijzende' meisjes. De overige meisjes van de huiswerkbegeleiding (80-24) zijn in dit onderzoek betrokken via de antropologische methode van participerende observatie.

Literatuur

- Back, L. (1996). *New ethnicities and urban culture. Racisms and multiculturalism in young lives*. London: UCI Press.
- Baumann, G. (1996). *Contesting culture. Discourses of identity in multi-ethnic London*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dominicus-Groot, Ch. (2000). *Een persoonlijk geloof binnen de oemma. Een studie naar religieuze overdracht en religieuze beleving bij Marokkaanse meisjes*. Amsterdam: Doctoraalscriptie Vrije Universiteit.
- Eriksen, Th.H. (1993). *Ethnicity and nationalism. Anthropological perspectives*. London: Pluto Press.
- Hagendoorn, L. (1995). Intergroup bias in multiple group systems. The perception of ethnic hierarchies. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European Review of Social Psychology*, vol. 6. London: Wiley.
- Kemper, F. (1996). *Religiositeit, etniciteit en welbevinden bij mannen van de eerste generatie Marokkaanse moslimmigranten*. Nijmegen: Uitgeverij KU.
- Pels, T. (1998). *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Rath, J., Penninx, R., Groenendijk, K., Meijer, A. (1996). *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis.

- Roosens, E. (1998). *Eigen grond eerst. Primordiale autochtonie. Dilemma van de multiculturele samenleving*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Tennekes, J. (1990). *De onbekende dimensie. Over cultuur, cultuurverschillen en macht*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Tennekes, J. (1999). *Onderzoekers en gelovigen. Kritische kanttekeningen bij de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het Christendom*. Kampen: Kok.
- Teunissen, B. (1997). *Marokkaanse meisjes over huiswerkbegeleiding, religie en identiteit. De hulpverleningsmethodiek van Stichting Woonhuis en Moskee Nour te Gouda*. Amsterdam: Doctoraalscriptie Vrije Universiteit.
- Verkuyten, M. (1999). *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Waal, M. de (1989). *Meisjes: een wereld apart. Een etnografie van meisjes op de middelbare school*. Amsterdam/Meppel: Boom.

Beeldmateriaal

Bert Verhoef.